

هدف آفرینش

در نگاه

کلام، فلسفه، عرفان و قرآن

حسین شهسواری

سرشناسه: شهسواری، حسین
عنوان و نام پدیدآور: هدف آفرینش در نگاه کلام، فلسفه، عرفان و قرآن/ حسین
شهسواری.

مشخصات نشر: قم: ادیب فقه جواهری، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ۲۵۵ص.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۵۹۸۸۹-۴

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: آفرینش

موضوع: Creation

موضوع: آفرینش -- فلسفه

موضوع: Creation -- Philosophy

موضوع: آفرینش -- جنبه‌های قرآنی

موضوع: Creation -- Qur'anic teaching

رده بندی کنگره: ۴/۲۳۲BP

رده بندی دیویی: ۴۲/۲۹۷

شماره کتابشناسی ملی: ۵۹۹۲۹۳۴

هدف آفرینش در نگاه کلام، فلسفه، عرفان و قرآن

حسین شهسواری

نشر پژوهشکده ادیب فقه جواهری

چاپ اول / تابستان ۹۹

قیمت: ۵۰.۰۰۰ تومان

شمارگان: ۱۰۰۰

لیتوگرافی چاپ و صحافی: چاپخانه ادیب فقه جواهری

نشر پژوهشکده ادیب فقه جواهری

www.arabadib.ir

۰۹۱۹۷۴۵۹۰۶۳

مرکز پخش: کتابگاه

www.basalam.com/ketabeadib

قم، چهارراه شهدا، خ حجتیه، پلاک ۷۳، ۰۲۵۳۷۷۴۹۶۶۰

تقدیم بہ:

منظر اوصاف خفی،

قطب عالم ہستی،

انسان کامل و ولی،

بقیۃ اللہ المہدی علیہ السلام

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
۱۱	تبیین موضوع
۱۲	اهمیت موضوع
۱۶	پیشینه
۱۸	روش تحقیق

بخش اول: بیان واژه‌ها و اصطلاحات

۲۱	فصل اول: بیان مفهوم علت و اقسام آن
۲۵	فصل دوم: بیان فاعل و اقسام آن
۳۳	فصل سوم: اراده
۳۴	حقیقت اراده
۳۷	تحلیل اراده الهی
۳۹	فصل چهارم: اختیار
۴۰	تحلیل افعال اختیاری
۴۷	فصل پنجم: مصطلحات عرفانی مطرح در مسأله غرض خلقت

بخش دوم: بیان کلی و تشریح پرسش هدف از آفرینش جهان هستی

۵۶	خاستگاه و انگیزه طرح بحث
----	--------------------------

۸ ♦ هدف آفرینش در نگاه کلام، فلسفه، عرفان و قرآن

- تجزیه و تحلیل معنای غرض و غایت در افعال ۵۷
- غرض، غایت، هدف ۵۷
- غایت بالذات و غایت بالعرض (ضروری) ۶۱
- غرض و غایت در افعال غیر ارادی ۶۳
- جهان هستی در پی غایت ۶۵
- عبث و بیهوده‌کاری ۶۶
- تحلیل کار عبث ۶۶
- تبیین غرض و علت غایی در افعال الهی ۶۹
- غرض فاعل و غرض فعل ۷۱

بخش سوم: بیان غرض خلقت از دیدگاه کلام

- فصل اول: غرض خلقت از منظر اشاعره ۷۵
- ادله اشاعره ۷۷
- نقد استدلال اشاعره ۸۱
- انواع فاعل بالغرض ۸۲
- اراده نزد اشاعره ۸۲
- نقد نظریه اشاعره در غرض آفرینش ۸۴
- فصل دوم: غرض خلقت از منظر معتزله ۸۶
- مبنای نظریه معتزله ۸۷
- استدلال معتزله ۸۸
- نقد نظریه معتزله ۹۳

- فصل سوم: غرض خلقت از منظر شیعه ۹۶
- نظریه و استدلال متکلمین شیعه ۹۸
- خلاصه ۱۰۲

بخش چهارم: غرض خلقت از دیدگاه حکمت

- فصل اول: غرض خلقت از منظر فلسفه مشاء ۱۰۶
- دفع شبهه انکار غرض ۱۱۱
- تفاوت غرض و غایت در نگاه شیخ الرئيس ۱۱۳
- اراده الهی از نظر شیخ الرئيس ۱۱۶
- فصل دوم: غرض خلقت از منظر فلسفه اشراق ۱۲۰
- اراده از منظر شیخ اشراق ۱۲۱
- اراده الهی از نظر شیخ اشراق ۱۲۲
- خلاصه ۱۳۲

بخش پنجم: غرض خلقت از دیدگاه عرفان

- جایگاه انسان در نگرش عرفانی ۱۴۵
- انسان کامل غرض خلقت ۱۵۳
- دفع شبهه و پاسخ اعتراض ۱۵۹
- خلاصه ۱۶۵

بخش ششم: غرض خلقت از دیدگاه حکمت متعالیه

- انواع داعی و انگیزه ۱۷۲

۱۰ ♦ هدف آفرینش در نگاه کلام، فلسفه، عرفان و قرآن

- ۱۷۷ اراده از منظر حکمت متعالیه
- ۱۷۹ ضرورت وجود انسان کامل در نگرش حکمت متعالیه
- ۱۸۲ خلاصه نظریه حکمت متعالیه

بخش هفتم: غرض خلقت از دیدگاه آیات قرآن کریم

- ۱۹۱ نفی عبث، لعب، بطلان از آفرینش
- ۱۹۵ تبیین و تشریح دو مفهوم لعب و لهو
- ۲۰۱ هدف خلقت انسان از دیدگاه قرآن
- ۲۲۲ اصل رجعت در نظام آفرینش
- ۲۲۶ خلاصه
- ۲۲۹ خاتمه: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
- ۲۳۷ کتابنامه
- ۲۴۵ فهرست آیات
- ۲۵۰ فهرست روایات
- ۲۵۱ نمایه موضوعی

مقدمه

تبیین موضوع

کارهایی که فاعل‌های دارای اختیار انجام می‌دهند به چند جهت می‌تواند از آنها صادر شود، گاهی فاعل از کاستی و نقصی برخوردار است که با انجام آن فعل، رفع کاستی از خود می‌کند، و یا با انجام دادن کاری رفع کمبود از دیگران می‌نماید، و گاهی برای دستیابی به سود و منفعت و رساندن نفعی به دیگری، عملی را صورت می‌دهد. پس انگیزه‌های گوناگونی برای پیدایی یک فعل از جانب فاعل در وی اثر می‌کنند.

از سوی دیگر خداوند متعال که خالق و پدیدآورنده عالم است فاعل علمی و مختار می‌باشد که بنا به نظر محققین و اندیشمندان علوم اسلامی نمی‌توان افعال حضرتش را خالی از غرض دانست چرا که فعل بی‌هدف و بدون غایت، پوچ و بیهوده می‌باشد، ولی غایت و غرض الهی که بر افعالش به ویژه خلقت جهان مترتب است، بسیار بلند مرتبه و شریف‌تر از اهدافی است که در فاعل‌هایی مانند انسان نسبت به انجام کارهایشان متصور است.

نوشته حاضر در پی تبیین و تحلیل غرض خلقت عالم از سوی خداوندگار عالم می‌باشد، چرا که آفرینش، فعل حق تعالی است حضرتش فاعل مرید مختار است که بر اساس مبانی اعتقادی افعال آن بی‌غرض

نمی‌تواند باشد، با بیان انواع غرض و غایت داشتن افعال فاعل علمی و تفکیک غایت فاعل از غایت فعل، سرانجام به این نکته اساسی می‌رسیم که: آن غایت متعالی ظهور حق تعالی با تمام اسماء و صفات خویش در مظاهر گوناگون، و تجلی در کامل‌ترین مظهر خویش که خلیفه الهی در جهان هستی و قطب عالم امکان به شمار می‌رود، می‌باشد.

اهمیت موضوع

اساسی‌ترین سؤالی که از میان پرسش‌های گوناگون و بسیار زیاد برای انسان مطرح و همیشه پیش روی اوست و پیوسته درباره‌اش به تفکر و تأمل و جستجو و کاوش می‌پردازد، هدف و غرض آفرینش عالم و انسان که جزئی از عالم بیکران هستی است، می‌باشد. به دیگر سخن پس از آن که انسان به مبدأ و آفریننده جهان هستی اعتقاد پیدا کرد و نیز به احتیاج و فقر عالم وجود و دار تحقق ممکنات به پدید آورنده، عقیده‌اش راسخ گشت، پرسش اساسی و مهمی که ذهن او را به خود مشغول کرده و لحظه‌ای رهايش نمی‌کند، این است که «آفرینش از چه هدف و آرمانی برخوردار است و آفریدگار آن از این فعل و آفرینش چه هدفی را دنبال می‌کند؟» اهمیت این پرسش هنگامی است که انسان به ناهنجاری‌های ظاهری و ناسازگاری بین اجزاء عالم چه انسان با طبیعت و محیط اطرافش و چه اجزاء عالم طبیعت با یکدیگر، التفات پیدا می‌کند، پرسش از انگیزه و هدف خلقت این گونه امور، جدی‌تر مطرح می‌گردد.

از سوی دیگر چون انسان افعال و اعمال فاعل‌های علمی که دارای شعور و اراده‌اند و مجهز به قوا و وسایل تأمین نیازها و رفع نقایص می‌باشند، بلکه

کار عامل‌های طبیعی (به ظاهر)^۱ خالی از درک و شعور و اراده، را ملاحظه نموده و مورد دقت و مطالعه قرار می‌دهد به این نتیجه و نکته دقیق و ظریف پی می‌برد که: هر کار و عملی که از آنها سر می‌زند دارای غرض و هدف و غایتی است، و از آنجا که خداوند متعال فاعل علمی است و دارای شعور و اراده می‌باشد باید افعالش نیز از غرض و آرمان والایی برخوردار باشد. و نیز از دیگر سو ملاحظه می‌کند که تمام این اغراض و اهداف که در فاعل‌های ارادی ممکنات برای استکمال و رسیدن به کمال، رفع نقص و کاستی، برآورده شدن حاجت فاعل و فقر عامل می‌باشد، از این منظر حکم مذکور را نمی‌توان در حق ذات لایزال و غنی مطلق خدای سبحان جاری کرد، بنابر این پرسش‌های مربوط به هدف خلقت با حساسیت بیشتر مطرح می‌گردد.

۱. بزرگان اهل دانش به ویژه محققین ایشان بر این باورند که همه اجزاء عالم هستی برخوردار از شعور و ادراک و اراده هستند چنان که حق تعالی در کلام نورانش فرموده است: «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ»، و «يُسَبِّحُ اللَّهَ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ...» در این راستا کلامی نیز از فصوص شیخ اکبر نقل می‌گردد که محیی‌الدین حیات و ادراک را ساری در تمام اجزاء عالم دانسته است البته در این دنیا نسبت به اکثر افراد جامعه بشری ظهور و بروز ندارد ولی برای کمال و اهل معرفت آشکار می‌باشد چنان‌که در آخرت برای همه مردم ظاهر می‌شود. «وَمَا تَمَّ إِلَّا حَيَوَانٌ، بَطْنٌ فِي الدُّنْيَا عَنْ ادْرَاكِ بَعْضِ النَّاسِ وَظُهُرٌ فِي الْآخِرَةِ لِكُلِّ النَّاسِ فَاتَّهَا الدَّارُ الْحَيَوَانُ وَكَذَلِكَ الدُّنْيَا إِلَّا أَنَّ حَيَاتَهَا مُسْتَوْرَةٌ عَنْ بَعْضِ الْعِبَادِ...»؛ قیصری گوید: «... کما قالَ امیر المؤمنین (علیه السلام): کُنَّا فِي سَفَرٍ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ مَا اسْتَقْبَلَنَا حَجَرٌ وَلَا شَجَرٌ إِلَّا سَلَّمَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)». فصوص الحکم، فصّ سلیمانی، ج ۲، ص ۲۲۳. و نیز ر.ک: فصّ نوحی، ج ۱، ص ۲۸۸. فتوحات مکیه، باب ۱۲. و نیز ر.ک: اصول المعارف، صص ۷۰-۶۹.

لازم به یادآوری است عنوان «هدف خلقت و غرض آفرینش» به دوگونه تحلیل می‌شود، یکی هدف فاعل از خلقت که بیان گذشته در تبیین این مورد بود، یعنی غرض فاعل از این خلقت و انجام این فعل چه بوده است. دیگری هدف خلقت که همان هدف فعل است، به این بیان که آیا فعل و کار هدفمند است و به سوی مقصدی در جریان و سیر است و یا این فعل بی‌هدف و غرض است، یعنی نمی‌توان فعل را هدفمند دانست. تلاش بر این است که به توفیق الهی هر دو جهت تبیین گردد.

از این رو با در نظر داشتن این دو نکته، و نیاز جامعه به ویژه نسل جوان و تحصیل کرده امروزی به پاسخ این گونه سؤالات و همچنین مقابله با هجمه همه جانبه مخالفان راه رستگاری به مبانی و معتقدات جامعه دینی به خصوص جامعه مذهبی و انقلابی ایران، ضرورت پرداختن به موضوعات و مباحثی از این قبیل را آشکارتر می‌سازد.

در کنار این عوامل مشاهده می‌گردد اعمال و رفتار اجتماعی بخشی از افراد و اقشار جامعه به نحو سؤال برانگیز و حیرت‌آوری در جریان است که گویی آمدنشان به این جهان و خلقت زمین و آسمان با تمام ظرافت کاری و مهندسی دقیق به کار رفته در اجزانش، خالی از هدف و غرض است، و آورنده او هیچگونه آرمان و مقصدی را برایش مقرر نفرموده است! لذا پرداختن به این موضوع و مباحثی همانند این، که دیگر یافته‌های علمی و معرفتی و رفتارهای اجتماعی بر آن استوار می‌گردد، و این مطلب را به عنوان اساس و بنیان یک نگرش و تفکر متعالی مطرح می‌کند، جنبه دیگری از ضرورت پرداختن به چنین موضوعاتی می‌باشد.

بنا به مطالب فوق پرسش‌های محوری و اصلی که این رساله در پی یافتن و تبیین پاسخ آنها است عبارتند از:

آیا حق تعالی هدفی داشته از آفرینش و خلقت و این که هدف خداوند متعال از خلقت و آفرینش جهان و آنچه در آن است، چه می‌باشد؟
و نیز فعلاً خلقت دارای هدفی است و به سوی مقصدی و مرجعی در سیر و حرکت و جریان است؟

تفاوت نگرش‌های سه حوزه علمی و معرفتی کلام و فلسفه و عرفان نسبت به هدفمند بودن عالم و غایتمند بودن خالق آن در چیست؟
در بیان پاسخ دو پرسش فوق به سؤالات متعدد دیگری بر می‌خوریم که پاسخ آنها نیز الزامی است، بخشی از آنها عبارتند از:

غایت و غرض و منفعت چه معنایی دارند؟ فاعلی که در پی انجام کاری است چه هدفی را دنبال می‌کند؟ غایات به چند نوع تقسیم می‌شوند؟ و آیا از همه آنها یک مفهوم (مفهوم واحدی) انتزاع می‌گردد؟ آیا پذیرش غایتمند بودن خداوند متعال در افعالش به ویژه خلقت جهان، با بی‌نیازی مطلق حضرتش منافات ندارد؟ چه تفاوتی میان غایت و غرض فاعل و غایت و غرض فعل وجود دارد؟ چرا در جهان هستی میان موجودات، تفاوت و تبعیض مشاهده می‌شود و این تفاوت‌ها بر چه مبنا و اصولی است؟ وجود نواقص و شرور و عدم اعتدال میان موجودات با غایتمندی عالم و خالق آن چگونه توجیه می‌گردد؟ و چه فوایدی بر آنها مترتب است؟

پیشینه

سخن از هدف خلقت پیشینه‌ای همزاد بشر و تفکر وی دارد، ولی به صورت مدون و منسجم ابتدا در آموزه‌ها و متون دینی مطرح گردیده است. اندیشمندان کاوشگر در این موضوع دو گونه تحقیق ارائه نموده‌اند، بخشی به تبع و در ضمن مباحث علت و معلول، فاعل و اقسام آن، اوصاف خداوند متعال و افعالش مطالبی بیان کرده‌اند. عده‌ای نیز علاوه بر آن به صورت مستقل تحت عنوان‌هایی همانند فلسفه آفرینش، هدف زندگی، دستگاه آفرینش، فیض و فاعلیت وجود،... و در قالب کتاب، مقاله و رساله‌های علمی - پژوهشی با عناوین و موضوعات مرتبط با هدف خلقت و افعال الهی در سه حوزه مذکور به نگارش در آورده‌اند.

باتوجه به نکات فوق و برخورداری از بضاعت علمی اندک، و در راستای رسالت خویش، تحقیق و بررسی پیرامون این موضوع را از سه دیدگاه فکری، معرفتی کلام و فلسفه و عرفان حقیقی‌راستین که هر یک از آنها با نظرها خاص به نظام هستی نگریسته و پاسخ پرسش‌ها را جستجو و سپس ارائه می‌نمایند، آغاز کردم.^۱

توضیح این که چون جامعه بشری بدون دین و پیغام آسمانی و راهنمایی آن‌سویی که در برگیرنده برنامه جامع برای زندگی سعادت‌مند و جاودانه باشد،

۱. برای تدوین این اثر - که ابتدا به عنوان رساله سطح سه حوزه علمیه قم تنظیم گردیده بود - از ارشادات و راهنمایی اساتید بزرگوار و اهل معرفت حضرت استاد آیت الله حسن رضائی دامت برکاته و حضرت آیت الله احمد عابدی دامت برکاته بهره فراوان برده‌ام. آنچه مطلب حق و خیر است از این اساتید و مربیان و معلمان روشن ضمیر یافته‌ام.

نمی‌تواند به حیات خود ادامه دهد، و از سوی دیگر تبیین هدف آفرینش در مرحله اول به عهده آفریدگار و صانع عالم هست، پس کتب آسمانی و وحی‌نامه‌ها، اولین متون و منابعی هستند که با توجه به زمینه پرسش و مسئولیت فرستنده، به این سوال اساسی بشر متفکر پاسخ داده‌اند. پس از کتاب‌های آسمانی، آورندگان آنها و جانشینان به حقشان در توضیح و تشریح این موضوع، به مناسبت‌های گوناگون و بسترهای مناسب به قدر میسر، داد سخن داده و آن را تبیین نموده و رسالت خویش را در این زمینه نیز به بهترین صورت به انجام رسانده‌اند. در مرحله بعد عالمان و پرورش یافتگان مکتب وحی و دین از زاویه‌های گوناگون به این بحث نگریسته و در این راستا کتب و رسائل فراوانی به رشته تحریر در آورده‌اند.

دانشمندان علم کلام که مسئولیت تبیین و حفظ آموزه‌های دینی و اعتقادات مذهبی مردم را بر عهده دارند، از زاویه درون دینی به بررسی این پرسش پرداخته و در کتب پیشینیان و معاصرین فصل مستقلی تحت همین عنوان به اشاره و یا تصریح گنجانیده شده است. فیلسوفان رئالیسم که عالم هستی و پدیده‌های آن را آن چنان که هست با نگاه برون دینی مورد کاوش قرار می‌دهند، در آثار خود این مطلب را به مناسبت‌های گوناگون تحت عناوینی چون علل، غایات، معاد و ...، طرح و مورد بررسی و مذاقه قرار داده‌اند. و سرانجام عارفان حقیقی که ماسوی‌الله را مظهر حق و اسماء و صفاتش و تجلی‌گاه باری تعالی می‌بینند، نمی‌توانند این مبحث مهم و ریشه‌ای در معرفت و عرفان را نادیده بگیرند و بدون روشن ساختن آن به سیر و سلوک پرداخته، و گم‌گشتگان وادی حیرت و شیفتگان وصال محبوب را به

سرچشمه زلال معارف الهی رهنمون شوند، لذا در جای جای صحف عرفانی، این مبحث شریف با ظرافت خاص و استمداد از تمثیلات و تشبیهات شیرین و دل‌نشین مطرح گردیده است.

روش تحقیق

بنابراین در این رساله مسئله «هدف آفرینش» با مراجعه به کتب مرجع و اصلی - هر چند با توجه به اهمیت و ارزش والای این موضوع درباره آن کتب، رسائل، و پایان‌نامه‌هایی تألیف گردیده است - از سه منظر یاد شده مورد بحث قرار می‌گیرد، به بیان دیگر روش کتابخانه‌ای با رویکرد عقلی - تحلیلی به عنوان روش تحقیق در تنظیم این رساله انتخاب شده است.

به امید این که توفیق و دست‌گیری حضرت حق جلّ جلاله و عنایت صاحب الأمر علیه السلام پیوسته شامل حال حقیر گشته و این مهم، را در حدّ قابل قبول ارباب بصیرت به پایان رسانم.^۱

و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه ائیب

شهر مقدس قم

حسین شهسواری

۱. ثواب انتشار این اثر را تقدیم می‌کنم به روح والد گرامیم حضرت حجة الاسلام و المسلمین مرحوم حاج شیخ ابوعلی شهسواری که بیش از نیم قرن از عمر خود را در راه ترویج و تبلیغ معارف الهی و مکتب اهل بیت علیهم السلام صرف کرد و شغل کشاورزی و زراعت را داشت و در مسقط الرأس خود و مناطق حومه گذران زندگی کرد و در عین زهد و پارسایی و بدون آلودگی به مظاهر دنیایی رخت از جهان بست، رحمه الله عاش سعیدا و مات سعیدا.